

<https://doi.org/10.62837/2026.4.242>

SƏDAQƏT KƏRİM QIZI ƏSƏDOVA
*Bakı şəhəri, 5 Nəli tam orta
məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyat
müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

AZƏRBAYCAN DİLİNİN BORÇALI ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Borçalı şivəsi, dialektologiya, frazeoloji birləşmələr, leksik-semantik xüsusiyyətlər.

Ключевые слова: Борчалинские говоры, диалектология, фразеологические единицы, лексико-семантические особенности.

Key words: Borchali accent (dialect), dialectology, phraseological units, lexical-semantic features.

2026-cı ilin 5 yanvar tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev yerli telekanallara müsahibəsi zamanı Azərbaycan dilinin saflığının qorunması məsələsinə də toxunub. Qloballaşma şəraitində dilin saflığının qorunmasının nə qədər məsuliyyətli iş olmasını vurğulayıb. Azərbaycan dilinin saflığı dövlət siyasətinin prioritet məsələlərindən biridir. Bu işdə dialekt və şivələrin aradurulması da diqqət mərkəzində olmalıdır.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri milli ədəbi dilimizin tarixi inkişafı, zənginləşməsi və müxtəlifliyini göstərən mühüm amillərdəndir. Bu dialekt və şivələr içərisində Qərb qrupu dialektinə aid olan Borçalı şivəsinin özünəməxsus yeri var.

Frazeologiya elmi dilçiliyin müstəqil sahələrindən biridir, o, dildə formalaşan frazeoloji birləşmələri tədqiq edir. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya haqqında ilk dəfə M.Hüseynzadənin dərsliyində məlumat verilmişdir (7). Frazeoloji birləşmələr dedikdə dilçilikdə sabit söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Bu birləşmələr dilimizdəki digər söz birləşmələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu fərq özünü onların müəyyən inkişaf mərhələsi keçməsi ilə yanaşı, həmçinin məcazi mənə ifadə etməsində göstərir. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, sabit söz birləşmələri sərbəst söz birləşmələrindən fərqli olaraq parçalanmır, vahid leksik mənə ifadə edir. Bu baxımdan frazeoloji birləşmələr dildə tamamilə fərqli, özünəməxsus bir qat təşkil edir.

Frazeoloji vahidlər dilçilikdə müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmışdır və onlarla bağlı müxtəlif dilçilərin əsərlərində fərqli yanaşmalara rast gəlirik.

Q. Kazımov “Müasir Azərbaycan dili (Morfolojiya)” dərsliyində frazeoloji vahidlərin mürəkkəb feil sayıla bildiyini qeyd edir: “Feillər qədim tarixi olan bir nitq hissəsi kimi həqiqi mənada işləndikləri kimi, əksəriyyət etibarilə məcaziləşərək başqa

bir sözlə (adlarla) birləşir və frazeoloji vahidlər əmələ gətirir. Belə feillər də mürəkkəb sayıla bilər". (5, s.175).

B. Xəlilov "Azərbaycan dilində feil" dərslər vəsaitində mürəkkəb feillərin yaranma yollarından bəhs edərkən frazeoloji vahidləri də bu yollardan biri kimi göstərir: "Frazeoloji vahidlərdən ibarət mürəkkəb feillər. Məsələn: başa düşmək, xəcalət çəkmək, qulaq asmaq, yoldan çıxmaq, həvəsdən düşmək və s." (6, s.80).

H. Bayramov isə mürəkkəb feillərlə feili frazeoloji vahidlərin əsas fərqləndirici cəhətini belə şərh edir: "Bütün feili frazeoloji vahidlərin hamısına xas olan bir əlamət onları mürəkkəb sözlərdən daha kəskin şəkildə fərqləndirir. Bu da onların hər komponentinin öz heca vurğusunu saxlamasıdır. Mürəkkəb sözlərdə isə, bildiyimiz kimi, bu əlamət dəyişikliyə uğrayır, yəni onların daxilindəki sözlər bir vurğu altında birləşir və ya bir baş vurğuya malik olur. Bunu əlüzyuya'n, Ağəli', atlı'qarışqa mürəkkəb sözləri ilə könlünü' sındırma'q, gözdə'n salma'q sabit birləşmələrinin vurğularının müqayisəsində aydın şəkildə görmək olar" (2, s.61).

Afad Qurbanov da frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasını göstərir. Belə ki, frazeoloji vahidlər dilin ekspressivliyində, onun emosionallığında xüsusi rol oynayır. Frazeoloji vahidlər bu və ya digər anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir. (3, s. 371)

Azərbaycan ədəbi dili frazeoloji birləşmələrlə zəngindir. Borçalı bölgəsində formalaşmış frazeoloji birləşmələr də uzun tarixi inkişaf yolu keçərək canlı xalq dilində bugünədək qorunub saxlanılmışdır. Bu frazeoloji birləşmələr xalqın gündəlik həyat tərzini, məişəti, ailə münasibətləri, insan xarakteri və emosional halları ilə sıx bağlıdır. Şivədə işlənən frazeoloji birləşmələr obrazlılığı və emosionallığı ilə seçilir. Məsələn, "burnuna duzdu su qoymax" – bezdirmək, cana gətirmək; "qulağı darı dələ:r" – hər sözü eşitmək, sənə aid olmayan sözü dinləmək; "boğazdan yuxarı danışmax" – ürəkdən gəlməyən sözlər söyləmək mənasında işlənir: Usuf bu işdənən qağasının burnuna duzdu su qoyuf; Ona bax bir, qulağı darı dələ:r; Sən canın boğazdan yuxarı danışma, inanme:ram.

A. Qurbanov Azərbaycan dilindəki frazeoloji söz birləşmələrini onları əmələ gətirən sözlərin məna və qrammatik cəhətdən qovuşma dərəcəsinə görə üç tipə bölür: frazeoloji qovuşma, frazeoloji birlik, frazeoloji birləşmə. 1. Frazeoloji qovuşma deyərək müəllif birləşmə daxilindəki bütün sözlərin öz müstəqil mənalarından ayrılması nəticəsində əmələ gələn sabit söz birləşmələrini nəzərdə tutur. Məsələn, Borçalı şivələrində dəridən çıxmaq - Bu birləşmənin ümumi mənası zəhmət çəkmək, həddindən artıq əmək sərf etmək deməkdir. 2. Frazeoloji birlik - Bu tip birləşmələrdə birləşməni təşkil edən komponentlərdən birinin həqiqi məna izləri müşahidə olunur. Bütün frazeoloji vahidin ümumi mənası həmin komponentin – sözün mənası ilə bağlı olur; məsələn: Borçalı şivələrində söz almaq, dağ çəkmək, söz güləşdirmək, sözdündən çıxmaq və s. Misallardan aydın olduğu kimi, frazeoloji birlikləri başqa

tiplərdən fərqləndirən səciyyəvi cəhət frazeoloji vahiddə bu və ya digər sözün mənasının az və çox dərəcədə hiss olunmasıdır. Frazeoloji birlik frazeoloji qovuşmalar kimi, mənanın qaynayıb-qarışması əsasında əmələ gəlir. Frazeoloji birləşmə - Belə birləşmənin tərkibindəki sözlərdən birinin öz mənasında işlənməsi, qalan hissənin isə asılı vəziyyətdə olması nəticəsində yaranmış frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, bu tip birləşmələrdə, elə bil ki, sözün biri o birinə (müstəqil mənada olana) təhkim olunur. Müstəqil mənada işlənen söz birləşmədə əsas, öz mənasında olmayan söz isə asılı olur; Məsələn: tədbir tökmək, qayğı çəkmək, dörd çəkmək, fikir çəkmək, həvəsdən düşmək, yada düşmək, vəlvələ salmaq və s. “Bu misalların birinci sözləri öz mənasında işlənməmiş və birləşmədə aparıcı rola malikdir”(3, s.376)

Bu bölgü rus dilinin frazeologiyası üzrə V.Vinoqradov tərəfindən verilmişdir.

H.Bayramov isə “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” əsərində sabit söz birləşmələrini

frazeoloji birləşmə və frazeoloji cümlə şəklində təsnif edir. Bu ayırma qeyri-predikativ və predikativ frazeologizmlər adları altında da verilir. (2, s.70) Biz də məqalədə bu bölgünü əsas götürərək Borçalı şivəsində işlənen frazeoloji birləşmələri belə qruplaşdırmaq olar:

1.Söz birləşməsi şəklində olan frazeoloji birləşmələr: “vayına oturmaq” – cəzalandırmaq; “dişini ağartmaq” – boş-boş gülmək; “veran qoymaq” – alt-üst etmək; “havar çəyməy” – qışqırıb kömək istəmək; “salaxana-salaxana gəzməy” – avaralanmaq: Ay uşaq, özünü yaxşı apar, anan indijə vayına oturacaq. Nə dişini ağarde:rsan, dəən, sözdərim xoşuna ələf. Allah evini yıxsın ermənilərin, Qarabağı veran qoyuflar.

2. Cümlə şəklində olan frazeoloji birləşmələr. N.Seyidəliyevin fikrinə görə, “frazeologiya sahəsində cümlə tipli frazeologizmlər xüsusi bir qrup təşkil edir. Onlar bitmiş bir fikri bildirməklə sintaktik vəzifə daşıyır.(4,s.40) Borçalı şivələrində bu, aşağıdakı kimi verilir: “toyuğuna daş atmaq” və ya “toyuğuna kiş deməy” – kiminsə xətrinə dəymək; “yağlı əppəy olub göyə çəkilməy” – nəyinsə yoxa çıxması, tapılmaması; “göydən zəmbilnən düşməy” – özünü bəyənmək; “hər işə qəmiş qoymaq” – heç nəyi bəyənməmək; “qulağına su səsi gələ:r” – təhlükədən xəbərsiz olmaq, məsuliyyətsiz olmaq.. Bu yaşımaya çatmışam, hələ bir kimsənin toyuğuna kiş deməmişəm. A bala, imtahanın yaxınlaşə:r, sən qulağına hələ su səsi gələ:r. Bazara getdim ki, şəkər ələ:m, şəkər yağlı əppəy oluf, göyə çəkilib, tapamıdım. Nədi, göydən zəmbilnənmi düşüfsən, hər şeyə qəmiş qoyursan? Frazeologizmlər üçün əsas olan ekspressivlik, məcazilik, obrazlılıq cümləşəkili frazeologizmlərdə daha qabarıqdır.

A.Qurbanovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” dərslər vəsaitində qeyd etdiyi kimi: “Bir sıra frazeoloji vahidlərdə eyni söz təkrar olunur” (3; 376). Borçalı şivəsində xüsusən insan bədəninin üzvlərini bildiren *baş, göz, üz, ağız, dil, dodaq,*

diş, qulaq, əl, ayaq, boyun və s. sözlərin təkrarlandığı frazeoloji vahidlər daha çoxdur. Belə frazeoloji birləşmələrdən bir neçəsinin mənası aşağıdakı kimi şərh olunur:

1. "Baş" sözünün iştirak etdiyi birləşmələr: "başı bədəninə ağırlıx edir" – hədə-qorxu gəlmək, "başını gırrəməy"- dolanmaq; "başında turp əkməy" və ya "başında qoz sındırmaq" – zülm etmək; "başına qaxmaq"- etdiyi əməli üzünə vurmaq; "ağlı başından çıxıf" – nədənsə çox qorxmaq;

2. "Dil" sözünün iştirak etdiyi birləşmələr: "dilində tüy bitif" – bir sözü dəfələrlə demək; "dil demək" – ağlamaq; "dil uzatmaq" – kiməsə sataşmaq; "dil boğaza qoymamaq", "dil-dil ötməy" – çox danışmaq; "dilini dişləməy" – bu frazeoloji birləşmə iki mənada işlədilir: 1.şübhələnmək; 2.hansısa sözü ürəyində saxlamaq,deməmək;

3. "Əl" sözünün iştirak etdiyi birləşmələr: "əli gicişə:r" –davakar adam haqqında deyilir; "əli daş altıda qalmaq" – çətin vəziyyətə düşmək; "əldən-ayaxdan düşməy" – qocalmaq;

4. "Ayaq" sözünün iştirak etdiyi birləşmələr: "ayağı yerdən üzülüf" – sevinmək və ya həyəcanlanmaq mənasında işlənir; "ayaxları sözünə baxme:r" – yorulmaq; "ayağından çəkmək" – paxıllıq etmək; "ayağı düşərri və ya ayağı sayalı olmaq" – uğur gətirmək; "ayağa qaldırmaq" – sağaltmaq mənasında;

5. "Bağır" sözünün iştirak etdiyi birləşmələr ("bağır" sözü ədəbi dildə "ürək, köks, sinə" mənalarında işlənir): "bağrı yarılmaq" – qorxmaq; "bağrına daş basmaq" və ya "bağrı daşa dönmək" – soyuqqanlı olmaq, hisslərini biruzə verməmək; "bağrına basmaq" – doğma insan kimi qəbul etmək;

6 "Dodaq" sözünün iştirak etdiyi birləşmələr: "dodax sallamaq" və ya "alt dodağı yer sile:r" – küsmək, "dodax çeynəməy" – hirsələnmək və bir sıra başqa frazeoloji birləşmələr şivəyə emosionallıq və canlılıq qatır .

Deyilənlərə əlavə olaraq, hər bir regionun formalaşdırdığı frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır. Frazeoloji birləşmələr hər bir bölgənin sosial-iqtisadi, mədəni həyat tərzindən qaynaqlanır. Bu birləşmələr insan mənəviyyatının müxtəlif sahələrini əhatə edir. Semantik xüsusiyyətlərinə görə Borçalı şivələrinin frazeologiyasını belə təsnif etmək olar:

1.Ailə daxili bağlılıq, qohumluq münasibətləri haqqında: "can bir, qəlb bir olmaq" – çox mehriban olmaq; "başına and içməy" – kimisə çox sevmək, dəyər vermək; "ocağını isitməy" – ailə qurmaq; "ulduzu barışmaq" – yola getmək; "aramızdan su da keçme:r" – çox mehriban olmaq; "gözümçıxdıya salmaq" – kimisə incitmək; "qanı qaynamaq" – doğmalığı hiss etmək; "sözü çəp gəlməy" – mübahisə etmək; "arxa-dayaq olmaq" – güc vermək;

2.Etik davranış haqqında: "dilini dinc qoymaq" – yersiz danışmamaq; "sözünün ağası olmaq" – dürüst olmaq; "dili şirin olmaq" – mehriban olmaq; "burnu

göynən gedə:r” – təkəbbürlü olmaq; “nəfsinə sahib çıxmaq” – iradəli olmaq; “halına acımaq”, “ürəyi yanmaq” – yazığı gəlmək;

3. Psixoloji durumla bağlı olanlar: “bağrı çattmaq” – sarsılmaq; “dünya başıma fırrandı” – məyus olmaq; “beyni çömməy” – qəfildən qəzəblənmək; “için-için yammaq” – daxilən iztirab çəkmək; “canı bərk olmaq” – dözümlü olmaq; “burnunun dikinə getməy” – heç kimi saymamaq; “başına hava gəlməy” – ağılı itirmək;

4. Dini mövzuda olanlar: “Allaha amanat olmaq” – Allah qorusun; “Allahın ipindən yapışmaq” – Allaha inanmaq; “cənnətdiy olmaq”- savab qazanmaq; “günahlarını yummaq” – keçmiş səhvlərini düzəltmək, tövbə etmək; “haqq dünyasına qovuşmaq” – rəhmətə getmək; “Nuh de:r, peyğəmbər demə:r” – inadkar olmaq; “fironnux etməy” – zalım olmaq; “şeytana uymaq” – səhv, günah işlər görmək. Bu bölgünü daha da genişləndirmək olar.

Dilçi alimlərin qənaətinə görə, frazeoloji birləşmələr obrazlı və emosional olduğu üçün insan psixologiyasına daha tez nüfuz edir və onun xarakterinin formalaşmasında silinməz izlər qoya bilir.

Frazeoloji birləşmələrin nitqə obrazlılıq, emosionallıq, fikrə yığcamlıq qatmaqla yanaşı, həm də tərbiyəvi əhəmiyyəti var. Belə ki, xalqın dünyagörüşünü, yaşam təcrübəsini, milli-mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən frazeoloji birləşmələr insanlarda olan həm müsbət, həm də mənfi keyfiyyətləri özündə əks etdirir, nəşildən-nəslə ötürür.

Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlərin əsas hissəsi canlı danışmaq dilində meydana çıxır və daha çox burada işlənir. Xalq danışmaq dili frazeologizmlərin yaranma mənbəyi və yaşama şəraitidir. (1;s.24) Canlı danışmaq dilində yaranan birləşmələr xalqın gündəlik həyat tərzini, məişəti və emosiyaları ilə sıx bağlıdır. Belə ifadələr nitqdə obrazlılığı və bədiiyyəti artırdığı üçün əvəzolunmaz vasitələrdir. H. Bayramov “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” əsərində ifadə etdiyi məna baxımından frazeoloji vahidləri müsbət və mənfi çalarlı olmaqla iki yerə bölmüşdür. (2, 133) Borçalı şivələrində bu, aşağıdakı kimi müşahidə edilir:

1. Müsbət çalarlı: “şəstini sındırmamaq” – qürurlu olmaq; “qırışığı açılmaq”, “çiçəyi çırtılmaq” – sevinmək; “ürəyi atlanmaq”;– ümidlənmək, sevinmək; “qurd ürəyi yemək” – heç nədən qorxmamaq; “mehrini salmaq” – sevmək, əzizləmək; “gün görmək” – xoşbəxt yaşamaq; “əli çörəyə çatmaq” – işləyib pul qazanmaq; “qanı qaynamaq” – ilk görüşdə kimisə bəyənmək, “ağzı ayrıla qalmaq”- heyran olmaq; “ürəyi dağa dönmək” – fərəhlənmək; “Bel bağlamaq” – inanmaq; “dadına çatmaq” – kömək etmək; “kefi kökəlmək” – sevinmək;

2. Mənfi çalarlı ifadələr : “öc almaq” – intiqam almaq ; “əməli azmaq” – pis işlərlə məşğul olmaq; “boğazını otarmaq” – həyatı yemək-içməkdə görmək; “arı yeyib, namısı belinə atmaq” – abırsız olmaq; “boynuna ip salmaq” – öz istəklərini başqasına etdirmək; “diş qıjamaq” – tərslik etmək; “çivinnən fil düzəltmək” –

hadisələri şişirtmək; “papağını yerə soxmaq” – utandırmaq; “hoydu-hoyduya götürmək” – lağ etmək; “ürək-göbəyini yemək” – həyəcanlanmaq, “alçaq dağları yaratmaq” – lovğalanmaq; “nəfsinə qurban getməy” – acgözlük edib hər şeyi itirmək.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Borçalı şivəsində işlənən frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinin leksik-frazeoloji sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Bu birləşmələr xalqın tarixi yaddaşını, dünyagörüşünü və milli-mənəvi dəyərlərini yaşadır. Onların toplanması və elmi cəhətdən araşdırılması dialektologiya və leksikologiya sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. Adilov M., Yusifov G. “Sabit söz birləşmələri” (Müəllimlər üçün vəsait) Bakı: Elm 2019, 160s.
2. Bayramov H. “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları”. Bakı: Maarif, 1978, 174s.
3. Qurbanov A. “Müasir Azərbaycan dili” I cild, Bakı 2019, 464s.
4. Seyidəliyev N. “Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası” Bakı: Araz, 2006, 326s
5. Kazımov Q. “Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya” Bakı: Elm və Təhsil, 2010, 399s.
6. Xəlilov B. “Azərbaycan dilində feil” Bakı, Adiloğlu, 2018, 224 s.
7. Hüseyinzadə M. “Müasir Azərbaycan dili” Bakı, 1954, 32s
8. Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğəti, red. A.A. Axundov. Bakı: Elm, 2002
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007

XÜLASƏ:

Sədaqət Kərim qızı Əsədovanın “Azərbaycan dilinin Borçalı şivələrində işlənən frazeoloji birləşmələrinin leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlı məqaləsində Azərbaycan dilinin dialektologiyasında xüsusi yer tutan Borçalı şivələrinin frazeoloji fondu tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Məqalədə əsas məqsəd bu şivələrdə işlənən frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Tədqiqatə Borçalının Bolnisi, Dmanisi və Marneuli bölgələrindən toplanmış materiallar əsasında frazeologizmlərin ifadə etdiyi mənaların lingvistik təhlili aparılmışdır. Araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, bu şivələrdəki frazeoloji vahidlərin böyük bir qismi xalqın məişəti və qədim inancları ilə sıx bağlıdır. Nəticə olaraq qeyd edilir ki, Borçalı şivələrinin frazeologiyası Azərbaycan dilinin leksikologiyasının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

РЕЗЮМЕ:

В статье Садагат Керим гызы Асадовой «Лексико-семантические особенности фразеологических единиц, используемых в борчалинских говорах

азербайджанского языка» исследуется фразеологический фонд борчалинских говоров, занимающих особое место в азербайджанской диалектологии. Основная цель статьи — определение лексико-семантических особенностей фразеологических оборотов, употребляемых в данных говорах. В исследовании проведен лингвистический анализ значений фразеологизмов на основе материалов, собранных в Болнисском, Дманисском и Марнеульском районах Борчалы. В ходе исследования выяснилось, что значительная часть фразеологических единиц в этих говорах тесно связана с бытом и древними верованиями народа. В заключение отмечается, что фразеология борчалинских говоров имеет важное значение для изучения лексикологии азербайджанского языка.

SADAGAT ASADOVA
"LEXICAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF PHRASEOLOGICAL
UNITS USED IN THE BORCHALI DIALECTS OF THE AZERBAIJANI
LANGUAGE"

SUMMARY:

In the article titled "Lexico-semantic characteristics of phraseological units used in the Borchali dialects of the Azerbaijani language" by Sadagat Kerim gizi Asadova, the phraseological fund of the Borchali dialects, which occupies a special place in Azerbaijani dialectology, is involved in the research. The main purpose of the article is to determine the lexico-semantic features of phraseological units used in these dialects. The study provides a linguistic analysis of the meanings of phraseologisms based on materials collected from the Bolnisi, Dmanisi, and Marneuli regions of Borchali. During the research, it was found that a large portion of phraseological units in these dialects is closely related to the daily life and ancient beliefs of the people. In conclusion, it is noted that the phraseology of Borchali dialects is of great importance in the study of the lexicology of the Azerbaijani language.

Rəyçi: Nəriman Fərman oğlu Seyidəliyev, filologiya elmləri doktoru, professor